

“el-Cezire” Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar)

Cuma Karan*

Öz

“el-Cezire” Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar) ismiyle ele alınan bu çalışmada, el-Cezire bölgesiyle bu bölgeyi oluşturan Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudâr, ve Diyar-ı Rabi’a bölümleriyle bunların merkezlerinin tarihini, coğrafyasını ve kültürel yapısını konu edinmiştir. Bu çalışma, İslam fetihlerinden Abbasilerin ilk dönemine kadar geçen süreci kapsar. Çalışmada başta el-Cezire ve onu oluşturan üç bölgenin tarihsel önemi vurgulandıktan sonra bölgelerin sınırlarıyla ilgili bilgilendirmeler yapılmış ve bu alandaki kaynakların tespitine geçilmiştir. Ayrıca imkânlar ölçüsünde bölge ile ilgili başta Taberî, İbn Esir ve İbn Kesir gibi temel İslam tarih kaynakları olmak üzere son yıllarda yapılan akademik araştırmaların yanı sıra, bölgeyi konu edinen müstakil çalışmaların da bilgileri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cezire bölgesi, Cezire tarihi, Cezire'nin İslamlaşmasının kaynakları

Abstract

A Study of Literature on “al-Jazeera” (From its Conquest to the First Period of Abbasids)

This is a general resource study dealing with the region of al Jazeera and its three main parts; Diyar-ı Bekr, Diyar-Mudar, Diyar-ı Rabi’a and their history, geography and cultural structure. This study includes the process from the Islamic conquests to the first period of Abbasids. In this study, after emphasizing the historical importance of el-Cezire and its three regions, some information about the borders of these regions are given and then resources in this field are determined. Also, within the bounds of possibility we try to give information generally about the main resources of the Islamic history such as Taberî, İbn Esir, İbn Kesir, in addition to these resources, together with the recent academic researches, some specific studies related to geography of the region are discussed.

Key Words: Region of al-Jazeera, History of Jazeera, Sources of the Islamization of Jazeera

Atıf: Cuma Karan, “el-Cezire Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar)”, KTÜİFD, c. 3, sy. 1, Bahar 2016, ss. 113 - 138.

---

* Öğr. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslâm Sanatları Tarihi Bilim Dalı, cumakaran@hotmail.com

Giriş

Hız. Ömer döneminde (13-23/634-644) Ceziretu'l-Arab'ın dışına taşınan İslâm fetihleri, Anadolu coğrafyasının kapılarına dayandı. Neticede el-Cezire Bölgesi'nin bir kısmı 18/639 yılında İyad b. Ğanm komutasındaki İslâm ordusu tarafından fethedildi. Bölgenin büyük çoğunluğu ise sulh yoluyla ele geçirildi.

Bölgenin fethi, Müslümanlar için birçok açıdan önem taşıyordu. Bizans'ın içinde bulunduğu siyasî istikrarsızlık, en çok da sınır bölgesi el-Cezire'de hissediliyordu. Bu durum, Müslümanlar için buranın fethine zemin oluşturmuştu. Bu zemini değerlendiren İslâm orduları, kısa sürede el-Cezire'nin bütününe İslâm topraklarına dâhil ettiler. Bölge, fethedildikten sonra Abbasîlerin son dönemine (656/1258) kadar Müslümanlar için stratejik önemini sürdürmüş, ayrıca farklı etnik unsurların ve inanç mensuplarının kendi aidiyetleriyle yaşadıkları bir bölge olmuştur.

el-Cezire Bölgesi ve Önemi

Arapça'da; ada anlamına gelen¹ "el-Cezire", Arabistan'dan buraya göç eden üç Arap kabilesine atfen üç ayrı bölgeye ayrılmıştır: Diyar-ı Bekr; Diyar-ı Mudâr ve Diyar-ı Rabi'a. Bölgenin Diyar-ı Bekr² kısmında Amid (Diyarbakır), Mardin, Meyyafarikin (Silvan), Hasankeyf; Diyar-ı Mudar³ kısmında; Ruha (Şanlıurfa), Harran, Rakka, Sumeysat (Samsat), Re'su'l-

---

1 Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh er-Rumi; *Mu'cemu'l- Buldan*, (Mısır, 1907), c. II, ss.134-136.

2 "Genç deve" anlamında gelen "Bekr"; Arap kabilelerin büyük boylarından biri olan Rebi'a kolundan ayrılan ve Vail boyuna bağlı bir Arap kabilesidir. Bunlardan Tağlib, Anze ve Dubai kabileleri, aralarındaki savaşıardan dolayı yurtları olan Necd ve Hizaz'dan ayrılarak "el-Cezire" bölgesinde Siverek ve Amid civarına yerleşmişlerdir. (Geniş bilgi için bkz: M. Şemseddin Günaltay, *İslâm öncesi Arap Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), s. 176 ve devamı.). Bekr b. Vail kabilesi, Mudâr ve Rebi'a kabileleri gibi Arab-ı Musta'rebe olup soy seceresi; Bekr, Vail, Rebi'a, Nizar, Ma'ad ile devam edip Adnân ile birleşir. (İsmail Râci-Luis Lâmia el -Fârûki, *İslâm Kültür Atlası*, Çev: M. Okan-Zerrin Kibaroğlu, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999), s. 22)

3 Mudar kabilesi; Nizar, Ma'ad ile devam edip Adnan'da diğer kabilelerle birleşir. Bunlar zaman geçtikçe birçok kola ayrılmışlardır. Gerek kendi aralarında gerekse de Rabi'a Kabileleriyle yaptıkları savaşıardan dolayı "el-Cezire" bölgesine yerleşmişlerdir. (Günaltay, s. 177) Osmanlı son dönem müverrihlerinden/tarihçilerinden Eyyüp Sabri "Mirâtu'l Ceziretu'l Arap" kitabında; "Mudâr kabilesini Arap toplumu arasında şehirde yaşayan insanların oluşturduğu kabileye verilen isimdir." der. Bkz. Eyyüp Sabri, *"Mirâtu'l Ceziretu'l Arap"*, (İstanbul: Kostantiniyye Bahriye Matbaası, 1306), s. 12.

Ayn (Ceylanpınar), Diyar-ı Rabi’a⁴ kısmında ise; Musul, Nusaybin, Sincar, Dara, Cezire-i İbn Ömer (Cizre) şehirleri yer almaktadır.⁵

Arapça kaynaklarda Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudâr ve Diyar- ı Rabi’a olarak ifade edilen bu üç kısmı içine alan ve günümüzde çoğunluğu Türkiye sınırları dâhilinde bulunan “el-Cezire”, coğrafi olarak Fırat ile Dicle nehirleri arasında kalan bölgenin adıdır. Antik Yunanlılar tarafından “Mezopotamya” olarak adlandırılan bu bölge, günümüz Avrupa kaynaklarında da aynı isimle anılmaktadır. Arap kaynaklarında ise “el-Cezire” olarak isimlendirilmektedir.⁶

Bazı coğrafyacılara bu bölgeyi farklı şekillerde isimlendirmişlerdir. Mesela Makdisî (ö. 390/1000), “Ahsenu’l-Tekâsim fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm” adlı coğrafya eserinde Irak ve Suriye bölgesi arasında kalan “el-Cezire” bölgesini “Akûr” olarak adlandırmıştır.⁷

Hiz. Ömer (13-23/634-644) döneminde Anadolu’nun ilk fethedilen, İslâm’a ilk açılan bölgesi şüphesiz el-Cezire’dir. Bu anlamda İslâm tarihi açısından da ayrı bir önem taşımaktadır.

el-Cezire, Anadolu-Suriye-Irak bölgelerini birbirine bağlayan stratejik konumu sebebiyle geçmişte olduğu gibi bugün de aynı önemi haizdir. Irak, Suriye ve Güney Anadolu üçgeni arasında kalan, Dicle ile Fırat’ın her türlü ziraata uygun münbit topraklarını oluşturan el-Cezire bölgesi, sadece tarımla değil; başta İpek Yolu olmak üzere ticarî yollar arasında bir

4 Adnanî Arapların önemli iki kabilesinden bir kolunu oluşturan Rebi’a, Mudâr kabilesi gibi, Nizar, Ma’ad ile devam edip Adnan’da birleşirler. Mudâr kabileleriyle aralarında çıkan savaşlardan dolayı etrafa yayılmışlardır. Bir kolu da “el-Cezire” bölgesinde Re’sul-Ayn, Mardin, Musul ve Nuseybin’e yerleşmişlerdir. Günaltay, ss.176-7.

5 İbni Havkal, Ebu’l Kasım Muhammed b. Havkal el-Musuli en-Nasibi, *Suretu’l Ârz*, (Beyrut: 1938), c. I, s. 139. Konu ile ilgili farklı taksimat için bkz: Ramazan Şeşen, “Cezire” *DİA*, (İstanbul, 2003), c. VII, s. 509.

6 Geniş bilgi için bkz: Yâkut el Hamevî, Ebi Abdillâh er-Rumi; *Mu’cemu’l Buldan*, (Mısır: 1907), c. II, s. 134-136; el-Kazvini, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsaru’l Bilad ve Ahbaru’l İbad*, (Daru’l Sadr, Beyrut: ty.), c. I, s. 352; Abdülgani Bulduk, *el-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, (Diyarbakır: Ümit Matbaası, 1980), s. 2; Ramazan Şeşen, “Cezire”, *DİA*, VII, s. 509. Burası için; “Cezire-i Akur”, İklim-i Akur” gibi farklı adlandırmalarda da bulunulmuştur. Geniş bilgi için bkz: Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 3; Marius Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, Çev: Nezhiz Uzel, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), s. 32 ve devamı.

7 Makdisî, Muhammed b. Ahmed; *Ahsenu’l- Tekâsim fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, (Beril Matbaası, ty.), s. 136.

kavşak ve geçiş noktası olma görevini tarih boyunca ifâ etmiştir. Bu özelliği sebebiyle bölge, dönemin büyük devletleri arasında her daim hâkimiyet kavgasına sahne olmuştur. İlk zamanlarda Sâsâni ve Bizans, burası için mücadele ederken, İslam fetihleriyle beraber Müslümanlar ile diğer devletler arasında siyasî mücadelelerin arenası olmuştur. Bu çatışmaların sebeplerinden biri de bölgenin sahip olduğu zenginlik kaynaklarıdır.

El- Cezire, başta Süryanilik olmak üzere Yezidîlik,⁸ Yahudilik, Sâbiîlik⁹ gibi birçok inanç için önemli bir bölge olmuştur. Bazı İslâm tarihçileri Hz. Nuh'un gemisinin bu bölgede karaya oturmuş olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰ Yahudi inancına göre, Hz. Âdem'e hazırlanan bahçeyi (Cenneti) sulayan dört ırmaktan ikisi olan Fırat ve Dicle bu bölgenin sınırlarını çizmektedir.¹¹ Ayrıca Hz. İbrahim'in Filistin'e el-Cezire'nin önemli bir merkezi olan Harran bölgesinden gittiğine dair inanç¹² ve Yahudilik için "baba/İbrahim şehri" olarak adlandırılan Harran'ın el-Cezire'de olması, buranın önemini artırmaktadır. Bu sebeple Filistin öncesi Yahudilik tarihi açısından bakıldığında, "Bu bölge bilinmeden Yahudilik tarihi tam olarak bilinmez" düşüncesi, Yahudilerde egemen olan bir inançtır.¹³

Kur'ân-ı Kerim'in bahsettiği çok eski inançlardan biri olan Sabiilerin¹⁴ merkezi ve dolayısıyla da mabetleri olan Sin Tapınağı'nın¹⁵ bulunduğu yer olarak değişik kaynaklarda Harran ismine işaret edildiği bilinmek-

8 Mehmet Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", *Belleten Dergisi*, TTK Yayını, c. LII. s. 202, ss. 33-72; Ahmet Taşgın, "Anadolu'da Yok Olmaya Yüz Tutan Dini Topluluklardan: Yezidiler", Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi 23-28 Ekim 2000, Ürgüp/Nevşehir, (Ankara: Ervak Yayınları, 2001), ss. 731-752.

9 el-Makdisî, s. 151

10 Bk. Hud, 11/44. Geniş bilgi için bkz: "Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu 27-29 Eylül 2013, Şırnak", Ed.: H. Gündoğar- Ö.A. Yıldırım- M.A. Az, (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2014).

11 Tevrat, Tekvin, Bab: 8-15

12 İbni Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev: Mehmet keskin, Çağrı Yayınları İstanbul 1994, c. I, s. 198; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıssasü'l-Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul 1976, C. I, s. 161; Geniş Bilgi için bkz: Şinasi Gündüz", *Mitoloji ile İnanç Arasında*, (Samsun, 1998), ss. 139-149.

13 Şeşen, 509; Cuma Karan, "Adam Mez und Geschichte Der Stadt Harran İn Mezopotamien Bis Zum Einfall Der Araber", *I. Uluslararası İslâm Tarih ve Medeniyetinde Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016*" (Şanlıurfa, 2016), c. I, ss. 312-317.

14 Bakara, 2/62; Maide, 5/69; Hac, 22/17

15 Gündüz, *Dinsel Zenginlik ve Kültürel Harmoni Bağlamında Harran ve Harraniler*, s. 300.

tedir.¹⁶ Ayrıca günümüzde neredeyse isimleri dahi unutulmuş Şemsîlerin buralarda yaşamış olmaları ve mabetlerinin kalıntılarına hâlâ Diyarbakır’ın Sur ilçesinde rastlanılması dinler tarihi açısından burayı önemli kılmaktadır.¹⁷ Yine uzun bir geçmişi olan Süryanilerin¹⁸ inanç merkezi olarak bilinen “Deyr-u Za’ferân”, el-Cezire’nin önemli merkezlerinden biri olan Mardin’dedir.

İslâm ve dünya tarihinde önemli bir yeri olan “Emevi Devleti”ne son beş yılında başkentlik yapan şehir, el-Cezire’nin önemli merkezlerinden birisi olan “Harran”dır.¹⁹ İslâm ve Batı düşüncesine yön vermiş, ışık tutmuş, birçok düşünce okulunun temelini oluşturmuş ve medeniyet tarihine katkı sağlamış çok sayıda düşünce insanı bu coğrafyada yetişmiştir.²⁰ Bölge, fikrî alanda da İslâm fetihleri sonrasında ortaya çıkan Haricilik²¹ gibi birçok düşüncenin de beşiği olmuştur.²²

el-Cezire bölgesi etnik unsurlar açısından da Kürtler, Türkmenler, Araplar, Ermeniler,²³ Süryaniler ve gittikçe mensupları azalan Keldaniler²⁴ ile Nesturîler²⁵ ve Yezidiler gibi birçok farklı grubun beraber yaşadığı zen-

---

16 Şinasi Gündüz, “Sabilik”, *DİA*, c. XXXV, ss. 343-344, (İstanbul: 2009); Gündüz, *Sabililer, Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1995, ss. 6-9; Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 47.

17 Mardin’de de XIII. ve XVI. yüzyıllarında Şemsîlere ait ayrı bir mahalle ve mezarlığın mevcut olduğu bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz: E. Füsun Alioğlu, *Mardin*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 2003), s. 44.

18 Mehmet Çelik, “Süryaniler”, *DİA*, (İstanbul, 2010), c. XXXVIII, ss. 175-178.

19 ed. H. Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (Çağ Yayınları İstanbul: 1989), c. II, s. 430; Yusuf el-İş, *ed-Devletu’l el-Emeviyye*, (Dımaşk: Daru’l Fikir, 1985), s. 309; Geniş bilgi için bkz: Mehmet Azimli, “Bir Emevi Başkenti Harran”; *1. Uluslararası Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006* (Şanlıurfa, 2006).

20 Bu bölgede yetişen, bilim ve medeniyete katkı sağlayan bilim adamlarıyla ilgili olarak geniş bilgi için Bkz. “*1. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*”, ed. Ali Bakkal, (Konya: Şelale Matbaası, 2006).

21 Geniş bilgi bkz: Ahmet Akbulut, “Hariciliğin Siyasi Görüşlerini İtkatlaşması” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, c. XXXI; Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, (İstanbul, 1996).

22 Metin Bozan, “Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006 9/25,

23 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Cahit Külekçi, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, (İstanbul, 2012).

24 Joseph Molitor, *Keldaniler ve Doğu Süryaniler*, (İstanbul, 2004).

25 Geniş bilgi için bkz: Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, (Ankara, 1997).

gin ve renkli bir coğrafyadır.

2. Literatür

“el-Cezire”, gerek İslâm dünyasında gerekse Batı dünyasında birçok müellifin dikkatini çekmiştir. Bölge, öneminden dolayı, geçmişte farklı açılardan ele alınmıştır. Bu çalışmamızda el-Cezire üzerinde yazılan kitaplara da yer verilmiştir. Söz konusu kitapların kimi el-Cezire’yi kapsadığı şehirlerle etraflıca incelerken, kimi kitaplar da müstakil olarak bölgenin belli bir dönemini ele almıştır. Son dönemlerde el-Cezire üzerinde etraflı çalışmaların yapılması, bölgenin her devir var olan önemini göstermesi açısından önemli bir veridir.

Coğrafya Kaynakları

Üç ana bölümden oluşan el-Cezire bölgesi sadece siyasi/tarihî olarak değil, aynı zamanda coğrafi olarak da önemli bir konuma sahiptir. Stratejik önem taşıyan dağların, nehirlerin, ova ve kalelerin yer aldığı bu bölge önemli coğrafya bilginlerinin ilgisini çekmiştir. el-Cezire bölgesinden bahseden coğrafyacıardan en önemlilerini şöyle sıralamak mümkündür:

2.1.1. İbn Hurdazbih (ö. 300/912)²⁶: Hicri III. yüzyıl bilginlerinden İbn Hurdazbih, İran’ın en eski sülalelerinden birine mensuptur. Abbasi devletinin Posta teşkilatında görev üstlenmesi, tarihçi olarak herhangi bir malumata kolaylıkla ulaşmasını sağlamıştır. Bu kişinin konumuz açısından en önemli eseri; “Kitâbu’l-Mesâlik ve’l-Memâlik”tir.²⁷ Müellif, Abbasi devletinin sınırlarını, şehirler arasındaki mesafeyi, şehirlerin revaçta olan konum ve tarihlerini ele almıştır. el-Cezire için de başlık açan müellif, bölgenin şehirlerini, konumlarını, şehirler arası mesafeyi o günkü ölçülerle belirlemiş, yine şehirler hakkında şairlerin şiirlerinden alıntılar yaparak mevcut malumatları paylaşmıştır.

2.1.2. İbni Fakih (ö. 340/951?)²⁸: “Kitabu’l-Büldân” ismiyle meş-

26 Hurdazbih, Ebu’l kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih; *Kitâbu’l Mesâlik ve’l-Memâlik*, (Leiden, 1865).

27 Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), s. 426.

28 İbni Fakih, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak b. Hemedani; *Kitabu’l Büldan*, Tahkik: Yusuf el-Hadi, (Beyrut: Alimu’l Kutub, 1996).

hur eserinde İbni Fakih,²⁹ yeryüzünü yedi bölgeye ayırır. Denizlerden, nehirlerden ve önemli yerleşim bölgelerinden söz eder. Başta Mekke ve Medine olmak üzere Taif, Bağdat, Mısır, Yemen, Azerbaycan, el-Cezire, Kirman gibi bölgeler hakkında bilgi verir. İbn Fakih, eserinde el-Cezire’ye değinmiştir. Bölgenin konumu, sınırları ve bölge hakkında yapılan değerlendirmeleri eserine almıştır. Bunun yanında bölgenin fethi ve içerisinde yer alan merkezlerin tarihî gelişimini de işlemiştir.

2.1.3. El-İstahrî (ö. 340/952?):³⁰ İslâm fetihleriyle birlikte tarih ve coğrafyaya ilişkin merak ve ihtiyaç gittikçe artmış; ancak Ebu İshak İstahrî’ye gelinceye kadar hiç kimse maalesef kişisel gözlemlerine dayanarak bir kitap yazmamıştı. İstahrî, bu anlamda bizzat kendi gördüklerini hicri 307’de bu eserinde kaleme almıştır. Kendi ifadeleriyle: “Bir ömrü seyahatle geçirdim, bayındır beldelerin ve diğerlerinin durumlarına muttali oldum. Üzengi üzerinde günlerim geçti. İslâm havzasındaki ve yakındaki meşhur ve diğer beldeleri zikretmeyi uygun gördüm....”³¹ diyerek eserini hangi şartlarda yazdığına işaret etmiştir. O, İslâm beldelerini; Arap diyarı, Mağrib, Mısır, Şam, Bahr-i Rum, el-Cezire, Irak Huzistan, Faris Kirman vs. yirmi bölgeye ayırarak incelemiştir. Bunları açıklarken “el-Cezire” ile ilgili oldukça teferruatlı bilgilere yer vermiştir.

2.1.14. İbni Havkal (ö. 367/977):³² İbni Havkal’ın da İstahrî gibi o döneme yakın bir zamanda (331/943) Bağdat’ta başlayan yolculuğu tam 28 sene sonra 350/961’de Endülüs’te son bulmuş; bu arada Irak, İran, Maveraünnehir, Şam gibi birçok yer gezmiştir. Hicri 4. yüzyılın en tanınmış seyyahlarından. Kendisi bir tüccar olmasına rağmen, eseri ticarî içerikten ziyade hem tarih hem de coğrafya kitabıdır. İslâm coğrafyasının ülkeleri, şehirleri, kasabaları hakkında geniş bilgiler vermiştir.³³ el-Cezire

29 X. yüzyılın büyük Müslüman coğrafyacılarıdır. Geniş bilgi için bkz. Z. V. Togan; “İbni el-Fakih”, *İA*, c. V, s. 853.

30 Günaltay, 431; “Kitabu’l Ekâlîm” adlı kitabı ilk önce J.H.Müller tarafından 1839 yılında Gotha’da basılmış ve daha sonra De Goeje tarafından 1890’ da Leiden’de basmıştır. İstahrî için şu makaleye de bakılabilir; Revşen Hodayberganov, “Önemli bir Tarihi Kaynak Olarak İstahrî’nin Mesâlik el-Memalik eseri” *Marmara Türkiyat Araştırma Dergisi*, c. I, s:2, 2014.

31 Günaltay, 430.

32 İbni Havkal, Ebu’l Kasım Muhammed b. Havkal el-Musuli en-Nasibi, *Suretu’l-Ârz*, (Beyrut, 1938.)

33 Günaltay, 433; Kitap 1842 yılında Paris’te basılmış ve daha sonra 1872 yılında Goeje’nin çabalarıyla Arapça baskısı yapılmıştır.

bölgesinin merkez birimleri hakkında bilgi veren önemli coğrafyacılar-
dandır.

2.1.5. Yakut el-Hamevî'nin (ö. 726/1229)³⁴ “Mu’cemu’l-Büldân” adlı eseri, isminden de anlaşılacağı gibi Yakut tarafından hazırlanmış bir coğrafya ansiklopedisidir. Sekiz ciltten oluşan eser, yer isimlerini alfabetik sıra ile ele almıştır. Bu yerlerin coğrafi şekillerinin yanı sıra yer yer oranın tarihî geçmişi, imar durumu, meşhur âlimleri, şiir ve edebiyatı hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Hamevî'nin coğrafyacı ve tarihçi olmasının yanında edebiyatçı bir seyyah olması, kendisine olayları ve coğrafi durumları algılama ve anlatmada farklı bir özellik kazandırmıştır. Bu anlamda el-Cezire bölgesi ve bu bölgede yer alan şehirlerin; isim ve isim köklerini, coğrafi yapıları olmak üzere burada yer alan nehir, ova, ribat ve dağlardan genişçe malumat aktardığı görülmektedir. Bahsettiği şehirleri, başta Amid, Musul olmak üzere bir çok yeri gezmiş ve oranın maddi ve manevi zenginliklerini, izlenimlerini bu eserinde yer vermiştir. Şehirler arasındaki mesafeyi de o dönemin ölçüleriyle vermiştir.

2.1.6. Ali Cevad (ö. 1914):³⁵ “Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Atlası” ismini taşıyan bu eser, her ne kadar son dönemde yazılmış olsa da; bölgede yer alan yerlerin tarihi geçmişi ve isimleriyle ilgili bilgiler vermesi açısından önemli bir çalışmadır.

3. “el-Cezire”nin Tarihi ve Siyasetiyle İlgili Kaynaklar:

“el-Cezire Bölgesi” ve bu bölgenin merkezleri hakkında tarihi, coğrafi, siyasi, kültürel alanlarda genel malumatlar veren müellifleri, bölge ile ilgili çalışmalarıyla beraber kısaca şöyle tanımlamak mümkündür:

Yeri gelmişken “el-Cezire Bölgesi” ve bölgede bulunan yerleşim yer-

34 Yâkut el-Hamevi, Ebu Abdillah Şihabüddin el-Hamevi er-Rumi, *Mu’cemü’l Büldân*, (Mısır:1907.), (O, hayatının ilk dönemlerinde birçok zorluk yaşamış; esir olarak büyümüş ve daha sonra hürriyetine kavuşup eski efendisiyle ortak iş yapmaya başlamıştır. Bu süreçte büyük bir servet kazanmış; ancak daha sonra tekrar fakir duruma düşmüştür. İslâm coğrafyasının birçok yerini gezmesi sebebiyle kütüphanelerde gizli kalmış birçok kaynaktan beslenmiştir. Bugün, kayıp birçok kitabın, yakılan bir birçok eserin içeriğinden haberdar oluşumuz Yâkut el-Hâmevî'nin sayesinde olmuştur. Hamevî'nin bu meşhur eseri, ilk olarak Almanya/Leipzig’de 1866-1876 yıllarında basılmış, İslam coğrafyasında ilk basımı tam 33 sene sonra ancak 1907 yılında Mısır’da gerçekleşmiştir. Geniş bilgi için bkz. Günaltay, age, s. 44.)

35 Ali Cevvad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Atlası*, (Dersâdet, 1313.)

leri hakkında tarihî, coğrafî, siyasî ve kültürel bilgiler veren müellifleri, bölge ile ilgili çalışmalarlarıyla beraber zikretmekte fayda vardır.

3.1. Vâkidî (ö. 130/825):³⁶ İki ciltten oluşan “Futuh-u Şam” kitabının birinci cildine Vâkidî, Hz. Ömer döneminde başlayan İslam fetihleriyle başlar. İkinci cildinde ise “el-Cezire”nin başta temel kısımları olan; Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebi’ bölgelerinin fethi üzerinde durur. Bu bölgelerin merkezî yerleri olan; Amid, Meyyafarikin, Harran, Dârâ, Ruha gibi şehirlerin fetih sürecini anlatır, burada hâkimiyet kuran devletlerle ilgili detaylı bilgiler verir. Bölge fethini konu edinen yerleri A. Feyyaz Harfuş; *Fütuhu’l-Cezire ve’l-Habur ve Diyar’ı-Bekr ve’l-Irak*, ismiyle müstakil bir kitap haline getirerek Dımaşk’da 1996 yılında tahkikli olarak yayımlamıştır.³⁷

3.2. İbni Kuteybe (ö. 267/889):³⁸ Abbasi devletinin en karışık döneminde yaşamıştır. Abbasi halifelerinden Mustainbillah (ö. 252/866)³⁹ ve Mu’tezbillah’ın (ö. 255/869) öldürülmelerine şahit olmuş, iç çatışmaların bütün dehşetine tanıklık etmiştir. Dönemin bir tanığı olarak sosyal ve siyasal olaylara değişik eserlerinde yer vermiştir. “el-Ma’arif” kitabına kâinatın yaratılışını konu edinerek başlamış, Hz. Âdem ve diğer peygamberlerin hayatlarını kısaca anlatarak Arapların nesebiyle devam etmiştir. “el Maarif”, Hz. Peygamberin nesebi, halifeler ve bazı sahabilerin hayatları ile ilgili bilgiler veren ansiklopedik bir kaynaktır. Bu açıdan eser, el-Cezire bölgesine hükmeden halifeleri tanıma noktasında gözden uzak tutulması gereken önemli bir çalışmadır. Müellif, sadece halifeleri ya da el-Cezire’ye atanan valilere değil, kitabın son kısımlarında Habeş, Yemen, Şam gibi bölgelerin meliklerine de ayrı ayrı tanıtmıştır.

3.3. Dineverî (ö. 282/895):⁴⁰ *Kitabu’l- Ahbaru’t- Tivel* adlı kita-

36 Vakidi Ebi Abdillâh Muhammed b. Ömer; *Futûhu ş-Şam*, (Beyrut tsz.)

37 Geniş bilgi için bkz. *Fütuhu’l-Cezire ve’l-Habur ve Diyar’ı-Bekr ve’l-Irak*, nşr. A. Feyyaz Harfuş, (Dımaşk, 1996.)

38 İbn Kuteybe el-Dineveri Ebu Muhammed İbni Kuteybe Abdullah b. Müslim; *Kitabu’l Maârif*, Thk. Dr. Servet Ükkaşe, (Kahire, 1934.)

39 Mu’tasım’ın oğullarından biri olup Slav asıllı Muhârik adında bir cariyeden dünyaya gelmiştir. Muntasır’ın ölümünden (248/862) sonra muhafız kuvvetleri yeğeni Ahmed’i “Mustain” unvanıyla halife ilan ettiler. Ancak başta Samerra olmak üzere başka yerlerde Musta’in’in halifeliğini kabul etmeyenler. Mu’tez’e biat ettiler. İç çatışmalarla ancak dört sene dayanabildi. Ondan sonra Mu’tez 252/866 yılında Halifelik makamına oturdu.

40 Dineveri, Ebu Muhammed; *Kitabu’l Ahbaru’l Tivel*, (Mısır, tsz.)

bında müellif, İslam tarihinin hicri 3. yüzyıla kadarki olaylarına yer verir. Özellikle Hz. Ali ve Muaviye arasında yaşananları detaylı anlatmakla beraber Emevi devletinin el-Cezire bölgesi ile olan ilişkileri hakkında bilgi verir.

3.4. Belazurî (ö. 284/892):⁴¹ Hicrî 269 yılında vefat etmiş önemli bir coğrafyacısıdır. İslam beldelerinin fethini konu edindiği “Fütuhu'l-Büldân” eserinde müellif, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye Hicretinden başlayıp Mekke, Medine, Amman, Taif, Bahreyn, Şam, Basra, Ermeniye, Mısır, el-Cezire gibi İslam coğrafyasının birçok merkezinin fethini detaylı bir şekilde anlatır. Konumuz olan “el-Cezire” bölgesinin fethine, fetih şekline ayrıntılı olarak değinir. Kitabın sonunda ise haraç arazisinin hükmü hakkında bilgiler verir.

3.5. Taberî (ö. 310/923):⁴² Birçok alanda eser veren müellif, İslam tarihi alanında *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulük ve'l-Hulefa* eseriyle, kısaca *Tarihu't-Taberî* ismiyle meşhur olmuştur. Bu eser İslam tarihi alanında temel kaynaklar arasında kabul edilir. Taberî, bu eserine yaratılışla başlar; yaşadığı hicri 3. yüzyıla (302/914) kadar yaşanan gelişmeleri; siyasî, ekonomik ve kültürel hâdiseleri detaylı bir şekilde anlatır. Özellikle Emevi- Abbasi dönemini, hanedanları ve el-Cezire bölgesinin hicri 3. yüzyıla kadarki sürecini etraflıca ele alır. Eser, bölge çalışması için zengin bir kaynaktır.

3.6. Mes'udî (ö. 345/957):⁴³ Mes'ûdi, *Murucu'z-Zeheb*; adlı eserinde ansiklopedik mahiyette çeşitli konulara yer vermektedir. Dört ciltten oluşan eserin birinci cildinde Hz. Âdem'den itibaren peygamberler tarihi anlatılır. Yeryüzünün belli başlı coğrafi bölgeleri ve şekilleri ile ilgili bilgiler verilir. Ayrıca bazı toplumlarla ilgili detaylara değinilir. Eserde Hz. Peygamber döneminden Abbasî Halifesi Mutî Lillâh'a (363) kadar el-Cezire'yi anlatan bilgiler temas edilmiştir.

3.7. İbn Nedim (ö. 386/996):⁴⁴ İbn Nedim, “el-Fihrist” adlı ese-

41 Belâzuri, Ebi'l Hasan Ahmet b. Yahya b. Cabir; *Kitabı Futuhi Buldan*, (Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 2014.)

42 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Kitâbu Ahbârî'r-Resûl ve'l Mulûk*, (Kahire, tsz).

43 Mes'ud'i Ebu'l- Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (öl: 345/956), *Murucu'z-Zeheb* (Beyrut: Mektebetu'l Asriyye, 2005).

44 İbni Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk;

rinde, ünlü şairlerin ve mutasavvıfların biyografilerinin yanı sıra kendinden önce yapılmayan bir çalışmayı da ortaya koymuştur. el-Fihrist, müellifin yaşadığı döneme kadar “Nedim”ler, musikînaslar (el-mugannîn) ve şovmenler (el-mudhikîn), büyücüler (el-mu’azzirrin), gözbağcılar (el-muşa’bizin), sihirbazlar (es-sehere), illüzyonistler (erbabu’l-hiyel ve’l-harekât) ile ilgili geniş bilgiler içerir. Bu tür bilgileri o dönemde veya daha önce kimse vermemektedir.⁴⁵ Bu eserin konumuz ile ilgili olan kısmı dokuzuncu makedir. Bu bölümde; Keldâniler, Sâbiîler, Maniheistler, Mazdekîler gibi eski Mezopotamya ve Pers kültürlerinin uzantısı olarak varlıklarını devam ettiren din, mezhep ve kültürler anlatılır. el-Cezire’de eski Sabiîler olarak bilinen Harranlı Keldânilerin din ve kültürleriyle ilgili malumatı burada bulmak mümkündür.

3.8. İbnü’l-Esir (ö. 630/1233):⁴⁶ el-Cezirenin önemli merkezlerinden biri olan Cizre doğumlu olan müellif, “el-Kâmil fi’t-Tarih” adlı kitabında; Hz. Âdem (as)’den başlamak üzere vefat ettiği döneme kadarki olayları ele almıştır. Arapça olan telifinin üç ile dördüncü ciltlerinde bölgede cereyan eden hâdiselere hicri yıl esasına göre kronolojik olarak yer vermiştir. el-Cezire bölgesinin fethi olarak bir başlık açar ve Müslümanlar tarafından fethedilişine genişçe yer verir. Eser, gerek siyasî gerekse inanç alanında bölgeyle ilgili zengin malumatların yer aldığı temel kaynaklardan biridir.

3.9. İbni Hallikan (ö. 681/1282):⁴⁷ *Vefâyâtul-Âyan* ismiyle meşhur olan eserinde müellif, yaşadığı döneme kadar genelde İslam coğrafyasında özelde de el-Cezire bölgesinde yaşamış olan meşhur şahıslarla ilgili geniş malumat sunar. Cezire’de yaşamış hanedanlardan, buraya etki

---

el-Fihrist, (Beyrut, 2010.) İbni-Nedim’in 377/987 yılında kaleme aldığı, “Fihristü’l-kütüb, Fihristü’l-ulûm ve Fihristü’l-ulemâ” adlarıyla da bilinen, fakat kısaca “el-Fihrist” diye tanınan kitabı İslâm dünyasında bibliyografik eserler türünün ilkidir. Zamanla kaybolmuş pek çok eserin adı, konusu ve müellifi hakkındaki bilgiler sadece bu eser sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. el-Fihrist “makale” adını taşıyan on bölümden oluşmakta ve her bölüm “fen” başlığıyla alt bölümlere ayrılmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaaslan “İbni Nedim”, *DİA*, c. II, s. 174).

45 Muhammed Yunus el-Hüseyni, “Arap Düşünce Tarihinin Ölümsüz Eseri; “İbnu’n Nedim’in “el-Fihristi” Çev: Eyyüp Tanrıverdi, *Nüşa*, Sayı: 23- Güz 2006, ss. 41-50.

46 İbni Esir, Ebu’l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi’l Kerem Muhammed el-Cezeri; *el- Kâmil fi’t Tarih*, (Kahire: el-Mektebetü’l Tefikiyyeti, 2004).

47 İbni Hallikan, Ahmet b. İbrahim b.Ebi Bekr; *Vefâyâtul-Âyan*, nşr: İhsan Abbas, (Beyrut, 1397).

etmiş meşhur şahıslar ve idarecilerden etraflıca söz eder.

3.10. İbni Şeddâd (ö. 684/1285):⁴⁸ Asıl adı İzzeddin b. Muhammed b. Ali b. İbrahim'dir. İbni Şeddad lakabıyla meşhurdur. "el-Alakatu'l-Hatıra fi Zikr-i Ümera eş-Şam ve'l-Cezire" adlı eserinin üçüncü kısmı kitabın isminden de anlaşılacağı gibi Cezire bölgesinden bahseder. el-Cezire'deki birçok şehrin fethine, buralara atanan valilere yer verir. Özellikle buranın imarı için inşa edilen kaleler, mescitler, medreseler, hamamlar ve köprü gibi yapıtlardan genişçe bahseder. Eserde, bölgedeki medreselerde ve tekkelerde görev almış mutasavvıf ve müderrisler hakkında fazlasıyla bilgi bulmak mümkündür. Ayrıca bölgede cereyan eden siyasi olayların yanı sıra itikadi ve mezhebi yapılar ile ilgili gelişmeleri de bu eserde bulmak mümkündür.

İbn Şeddad, Eyyübiler'den Melik Nasır'ın (649/1251) dikkatini çekmiş, el-Cezire bölgesine birçok kez görevli olarak gelmiş, buranın vergi tahsil biriminde görev almıştır. Bu sebeple bölge hakkında ilk elden önemli bilgiler veren bir kaynak olarak addedilmelidir.⁴⁹

3.11. İbni Kesir (ö. 774/1373):⁵⁰ Büyük tarih ansiklopedisi olan "el-Bidâye ve'n-Nihâye" yaratılışla başlayıp, müellifin vefatına kadar olayları içermektedir. X, XI, XII, XIII, ve XIV. ciltlerinde genel İslam tarihi olayları içerisinde el-Cezire'nin Müslümanlarca fethinden Abbasilerin ilk dönemine kadarki olayları, siyasi gelişmeleri, kronolojik olarak alır. Örneğin Emevi son halifesi Muhammed b. Mervan'ın Emevi başkentini el-Cezire'nin önemli merkezlerinden bir olan Harran'a taşınmasını, Harici Dahhak b. Kays'ın öldürülüp, koparılan başının Cezire şehirlerinde dolaştırıldığı gibi harici hareketlere genişçe yer verir. el-Cezire bölgesinin imar yapısını; yolları, köprüleri, sarayları, hanların yanı sıra eğitim ve kurumlarını; medresleri, tekke ve zaviyeleri, tarım ve ziraatla ilgili olarak; yetişen ürünleri, açılan kanalları kimler tarafında ve ne zaman ve nasıl yapıldığı sorularının cevabını bütün boyutuyla İbni Kesir'de okumak mümkündür.

---

48 İbni Şeddad, İzzeddin b. Muhammed b. Ali b. İbrahim, "el-Alâkatu'l-Hatıra fi Zikr-i Ümera el-Şam ve'l-Cezire" tah. Yahya Zekeriyye Abbare, (Dımaşk, 1991.)

49 Casim Avcı, "İbni Şeddâd", *DİA*, (İstanbul, 1998), c. XX, s. 375.

50 İbni Kesir, İmadeddin Ebi'l Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'Nihâye*, tah. A. Muhsin et-Türkî, (Mısır, 1998.) 11-14. ciltleri.

3.12. Diyarbekrî (ö. 990/1582):⁵¹ Müellifin “Târihu'l-Hâmis fi Ahvâli Enfesi Nefîs” adlı iki ciltten oluşan eseri, klasik İslam tarihi kaynaklarından biridir. Müellif, eserin ilk cildini, klasik İslam tarihi kitaplarında olduğu gibi kâinatın yaratılışına, Hz. Âdem'den başlayıp hicretin ilk yıllarına kadar önemli gördüğü konulara ayırmıştır. İkinci cildini de hicri 6. yılından itibaren gerçekleşen olaylardan söz eder. el-Cezire ile ilgili bilgiler de bu ikinci cilttedir.

Diyarbekrî, diğer kaynaklarda fazla bahsedilmeyen bazı bilgileri burada görmek mümkündür. Mesela Emevi son halifesi el-Himâr lakaplı Mervân b. Muhammed b. Mervân'ın Kürt bir cariyeden dünyaya geldiği ve doğum yerinin de el-Cezire oluşu bunlardan biridir.⁵²

3.13. Hasan İbrahim Hasan (ö. 1968):⁵³ *Dinî Siyasî Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi* ismiyle Türkçeye altı cilt olarak tercüme edilen kitap, Arap tarihinden başlar. Hz. Peygamber, dört halife, Emevi ve Abbasiler döneminde İslam coğrafyasında yaşanan siyasî, kültürel, sosyal ve dinî olayları genişçe işler. el-Cezire ile ilgili olarak eserin birinci ve ikinci ciltlerinde detaylı bilgiler verilmektedir.

3.14. Mian Muhammed Şerif (ö. 1965):⁵⁴ Dört cilt halinde Türkçe tercümesiyle yayınlanan “İslam Düşünce Tarihi” kitabı, İslam öncesi Hint, Çin, İran, Yunan, İskenderiye gibi düşünce ekollerini ve İslam düşünce ekollerini detaylı bir şekilde ele alır. Özellikle Abbasi halifesi Me'mun döneminde başlayan Mutezile hareketinin el-Cezire'ye etkisini işler.

Müstakil Çalışmalar

Son yıllarda “el-Cezire” üzerine yapılan çalışmalarda artış görülmektedir. Yapılan bu çalışmalardan kimi el-Cezire'yi bütünüyle ele alırken kimi çalışmalar da bölgede yer alan şehirleri işlemektedir. Bu çalışmalardan biri de İbni Ezrak'ın “Tarih-i Meyyâfarikin”⁵⁵ adlı eseridir. Kitap, İslâm

51 Diyarbekrî, Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis fi Ahvâli Enfesi Nefîs*. Muessesetu's-Şa'banî, (Beyrut, tsz).

52 Diyarbekrî, c. II, s. 322

53 Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev: İsmail Yiğit, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986).

54 M. M. Şerif, *İslam Düşünce Tarihi*, Ed.: Mustafa Armağan, (İnsan Yayınları, 1991).

55 Ahmet b. Yusuf b. Ali İbn el-Ezrâki el-Farukî, *Tarihi Meyyâfarikin*, Tah. Yusuf Baluken-K.Faruk el-Kholy, (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2014).

fetihlerini, ayrıca hicri VI. yüzyıla kadar “Diyar-ı Bekr” bölgesini, özellikle de Diyarbakır ve Silvan çevresinde yaşanan hâdiseleri kronolojik olarak ele almıştır.

Yine Abdülgani Bulduk’un *el-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*⁵⁶ adlı eseri önemli çalışmalardan biridir. El yazmasının fotokopisi elimizde bulunan eser, iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde bölgenin başlangıçtan Osmanlı’ya kadarki dönemi anlatılır ve bu süre içerisinde buralarda hâkimiyet kurmuş devletler hakkında bilgi verilir. İkinci bölümün ortasından sonuna kadar Diyarbakır’daki camilerden, medreselerden, kütüphanelerden, hamamlardan, hanlardan, köşklere, köprülerden vb. yapıları bahseder. Burada görev yapan idareciler anlatılır. Aynı yazarın *Mardin Tarihi* adını taşıyan bir çalışması daha mevcuttur.⁵⁷

“Medinetü’l-Mardin”⁵⁸ isimli çalışma ile Hasan Şemîsânî, Mardin’in tarihine genişçe yer veren bir Arap müelliftir. Hana Dolapönü’nün kaleme aldığı, “Tarih’te Mardin”⁵⁹ kitabı da Mardin ile ilgili bilgi veren müstakil çalışmalar arasındadır. Bugünkü ismiyle Musul, eski ismiyle Mevsul tarihi ile ilgili olarak el-Ezdi’nin “Tarihü’l Mevsil”⁶⁰ kitabı da bu anlamda önemli bir çalışmadır.

“Urfa Bölgesi Tarihi”⁶¹ isimli çalışma ile Fikret Işıltan Bizans’ın Osrohoene bölgesi olarak adlandırılan ve Arap kaynaklarında “Diyar-ı Mudar” olarak geçen başta Urfa ve çevresini ele alır. Özellikle de Bizans ve Süryani kaynaklardan da fazlasıyla istifade ederek İslâm Tarihi kaynaklarıyla karşılaştırmalı bir şekilde bu bölgeyi anlatır.

Harran üzerinde müsteşrikler tarafından yapılan ilk bilimsel çalışma Adam Mez tarafından 1892 yılında yapılmıştır: *Geschichte der Stadt*

---

56 Abdülgani Bulduk, *el-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, (Elazığ, 2004). Burada Kitabın sadece ilk bölümü Latinize edilmiştir. Diğer ikinci bölümü ise burada Latinize edilmeyip yayınlanmamıştır. Geniş bilgi için bkz: Abdülgani Bulduk, *el-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, (Diyarbakır: Ümit Matbaası, 1980).

57 Bu eser Burhan Zengin tarafından *Abdülgani Efendi Mardin Tarihi*, ismiyle Ankara’da 1999’da yayınlanmıştır.

58 Hasan Şemîsânî, *Medinetü’l Mardin*, (Beirut, 1987).

59 Hana Dolaönü, *Tarihte Mardin*, (İstanbul, 1972).

60 El-Ezdi, Ebu Zekeriyya Yezid b. Muhammed; *Tarihu’l-Mevsil*, (Kahire, 1967).

61 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960).

*Harran in Mezopotamien Bis zum Einfall der Araber.*⁶² Bir doktora çalışması olan bu eser, özellikle Batılı bir bilim adamının kaleminden çıkması, batılı seyyahların bölge ile ilgili gözlemlerine yer vermesi ve buranın Yahudilik inancı için tarihsel değerinden bahsetmesi açısından önemlidir.

“Orta çağda Urfa” -Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti-⁶³ isimli çalışma ile Abdullah Ekinci, Urfa kentini farklı bir açıdan ele almaktadır.

Son dönemlerde Ramazan Şeşen de “Harran Tarihi”⁶⁴ ismiyle müstakil olarak Diyar-ı Mudar’ın merkezi olan Harran’ı konu edinmiştir.

Muhammed Yusuf Ğandur’un doktora tezi olarak hazırladığı “Orta Çağ Cizre Tarihi”⁶⁵ adlı çalışması Cizre üzerine matbu önemli bir eserdir.

“Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi”⁶⁶ isimli 2 ciltlik kitap Şevket Baysanoğlu tarafından kaleme alınmış, tarihin ilk dönemlerinden cumhuriyet dönemine kadar olan zaman diliminde tarihî, coğrafi ve kültürel açıdan Diyarbakır’ı konu edinmiştir.

Burhan Zengin tarafından kaleme alınan; “Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserler”⁶⁷ isimli görsel ağırlıklı kitap çalışması da el- Cezire’yi tanıma adına başvurulacak bir kaynaktır.

“Süryaniler ve Diyarbakır”⁶⁸ isimli çalışmasında Mehmet Şimşek, “Süryani” inancı ve mensuplarıyla ilgili genel bilgiler verdikten sonra özelde Süryanilerin Diyarbakır’daki yaşamlarına, örf ve adetlerine yönelik geçmişten günümüze onlar hakkında bir sunumda bulunmaktadır.

---

62 Adam Mez, *Geschichte der Stadt Harran in Mezopotamien Bis zum Einfall der Araber*, Kaiser-Wilhelms-Universität Strassburg 1892; Bu kitap hakkında geniş bilgi için bkz: Cuma Karan, “Adam Mez Und Geschichte der Stadt Harran in Mezopotamien Bis zum Einfall der Araber” *1.Uluslararası İslâm Tarih ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu 25-27 Mart 2016*, (Şanlıurfa, 2006.) c. I, ss. 312-317

63 Abdullah Ekinci, *Ortaçağda Urfa,-Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti-* (Ankara: Gazi Kitapevi Yayınları, 2006).

64 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

65 Muhammed Yusuf Ğandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, çev: F. Bedirhanoğlu, (Ankara: Beşir Ant Yayınları, 2008).

66 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998).

67 Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserler*, (İstanbul, 2001),

68 Mehmet Şimşek, *Süryaniler Ve Diyarbakır*, (İstanbul: Kent Yayınları, 2003).

Son yıllarda tarafımızca yazılan “Diyar-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi” isimli çalışma; “Diyar-ı Bekr” bölgesinin tarihini, Müslümanlarca fethedilişini detaylı bir şekilde ele almaktadır.⁶⁹

4. Vakayinâmeler

Vakayinâmeler, birçok bilginin yer aldığı, tıpkı bir “günlük” gibi yaşanan olayların not edildiği belgelerdir. Bu tür belgeler, bir bölgenin tarihi açısından çok önemli vesikalardır. Çalışmamız dâhilinde onlara da temas etmek faydalı olacaktır.

4.1. Urfalı Mateos Vakayinâmesi (952-1136)⁷⁰ ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162) Bu kitap, aslında 952-1136 yılları arasını ele alan bir Ermeni tarih kitabıdır. Eserin sadece Ermenileri değil, bölgede yaşamış diğer unsurları, özellikle de Müslümanları işlemesi bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

4.2.2 Süryani Mar-Yeşua, Vakayinâmesi:⁷¹ Kitap 494 ile 507 yılları arasında başta Amid olmak üzere Urfa ve Güneydoğunun diğer merkezlerinde vuku bulan olayları, o dönemde Bizans Sasani savaşlarını detaylı bir şekilde anlatır.

5. Ansiklopediler

Günümüzün önemli bir bilgi kaynağı olan ansiklopediler Cezire bölgesi için de vazgeçilmez kitaplarıdır. el-Cezire bölgesiyle ilgili çeşitli açılardan bilgiler veren ansiklopedik eserleri ise şu şekilde zikretmek mümkündür:

5.1. Kâmusu’l- A’lâm⁷²: Şemseddin Sâmî tarafından kaleme alınan, ilk Türkçe yer ve isim ansiklopedisi unvanını taşıyan bu çalışma, Mu’cemu’l-Buldan’dan sonra en eski ansiklopedi olma özelliği taşımaktadır. el-Cezire Bölgesindeki yerlerin isimlerinden derelerine hatta bölgede yetişen ürünlere kadar pek çok bilgiyi eserde bulmamak mümkündür.

---

69 Cuma Karan, *Diyar-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2013).

70 Edouard Dulaurer ile Halil Yınanç’ın notlarıyla Türk Tarih Kurumu tarafından 2000 yılında basıldı.

71 Mualla Yanmaz tarafından yapılan Türkçe çevirisiyle İstanbul şehir matbaasında 1958’de basıldı.

72 Şemseddin Sami, *Kamusu’l-A’lâm*, (İstanbul, 1306-1316).

5.2. İslam Ansiklopedisi (İA): Müsteşrikler tarafından 1941 yıllarında hazırlanmaya başlanan ve sonradan Türkçemize kazandırılan bu ansiklopedi, el-Cezire bölgesi ve bölgedeki şehirlerle ilgili değişik bilgiler vermektedir.

5.3. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA): Büyük bir ilmî heyetin uzun yıllar çalışmasının neticesi olan bu ansiklopedi, gerek “el-Cezire” maddesi, gerek bu bölgede yer alan merkezler gerekse burada yaşamış önemli şahsiyetler hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

6. Sempozyumlar

Son yıllarda bölgedeki üniversitelerin ve bölgeye ilgi duyan başka kurum ve kuruluşların el-Cezire üzerinde yoğun ilmî çalışmaları dikkat çekmektedir. Bölge ile ilgili değişik konularda yapılan bu sempozyumları sadece ismen zikrederek yetinmeyi uygun buluyoruz.

- 6.1. “Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır”⁷³,
- 6.2. “Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu”⁷⁴
- 6.3. “1.Uluslararası Mardin Tarih Sempozyumu”⁷⁵
- 6.4. “Makalelerle Mardin I. Tarih Coğrafya”⁷⁶
- 6.5. “Batman ve Çevresi Sempozyumu”⁷⁷
- 6.6. “Uluslararası Silvan Sempozyumu”⁷⁸
- 6.7. “Uluslararası Hz. Nuh Ve Cudi Dağı Sempozyumu”⁷⁹
- 6.8. “Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu”⁸⁰

---

73 Diyarbakır Valiliği, *1.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır, ed. Taş, K- Kankal A, (İzmir, 2004).

74 *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2004, (Nusaybin, 2004).

75 *1.Uluslararası Mardin Tarih Sempozyumu*, ed. İ. Özcoşar-H.H. Güneş, (İstanbul, 2006).

76 *Makalelerle Mardin I. Tarih Coğrafya*, haz. İbrahim Coşar, (İstanbul, 2007).

77 *Batman ve Çevresi Sempozyumu* 15-17 Nisan 2008, ed. Çevik, A-Salim C, (Batman: Batman Valiliği, 2009).

78 *Uluslararası Silvan Sempozyumu* 25-27 Nisan 2008, ed: M. Çağmar-V. Gürhan-E. Gümüş, Şarkiyat Araştırma Derneği, (Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2012).

79 *Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu* 27-29 Eylül 2013 Şırnak, ed. H. Gündoğar-Ö.A. Yıldırım-M.A. Az, (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2014).

80 *Geçmişten Günümüze Uluslararası İdil Sempozyumu* 2011, ed. Nesim Doru, (İstanbul, 2011).

6.9. “Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre”⁸¹

6.10. “I. Uluslararası İslâm Tarih ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu”⁸²

6.11. “I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu,”⁸³

6.12. “Geçmişten Günümüze Uluslararası İdil Sempozyumu 2011”⁸⁴

7. Akademik Çalışmalar: Bu alanda yerli ve yabancı birçok kişi tarafından akademik çalışmalar yapılmıştır. Hâlen devam eden çalışmalar vardır. Özellikle de son yıllarda el-Cezire bölgesi değişik boyutlarıyla üniversitelerde tez veya makalelere çalışma konusu olmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı kitap ve makale olarak basılırken, bir kısmı da hâlâ basılmayı beklemektedir. Bunlara da değinmeyi uygun buluyoruz.

1. Urfa Tarihi – m:640-1144, Ahmet Arslan, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995.⁸⁵

2. Abbasiler Döneminde El-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmalar, İbrahim Konak, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.

3. أراضی الصلح فی الجزيرة الفراتية فی عهد الخلفاء الراشدين (H.11/40, M.633-660), Ehlam Selman Ali, Anbar Üniversitesi, 2011.

4. الإعلاق الخطيرة فی ذکر امراء الشام والجزيرة İbni Şeddad, İzzedin Muhammed Ali b. İbrahim, (tah: Yahya Zekeriyya Ebbare) Dımaşk, 1991.

5. نصیبین من الفتح الاسلامي حتى الفتح العثماني (h. 19-640/m.922-1516) Yusuf Na'im Ali Ahmet, Küddis Yusuf Üniversitesi, Ürdün, 1996.

6. el-Cezire Fatihî İyad b. Ğanm ve Mardin'in İslâmlaşması; Abdulba-

81 *Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre 14-15 Nisan 2012 Cizre* ed. M.N. Doru, Mardin Artuklu Yayınları, ed. M.N. Doru, (İstanbul, 2012).

82 *1.Uluslararası İslâm Tarih ve Medeniyetinde Şanlıurfa 25-27 Mart 2016*, ed. K. Şulul, (Şanlıurfa, 2016).

83 *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, ed. Ali Bakkal, (Konya: Şelale Matbaası, 2006).

84 *Geçmişten Günümüze Uluslararası İdil Sempozyumu 2011*, ed. M.N. Doru, (İstanbul, 2011).

85 Bu akademik çalışma bazı değişikliklerle; “Urfa-Harran (Diyar-ı Mudâr) Bölgesinin Tarihi” ismiyle 2016 yılında Harran Belediyenin katkılarıyla Ankara’da basılmıştır.

ki Bozkurt, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

7. تاريخ آمد وحضارتها من القرن الخامس إلى السابع الهجري. Muhammed A.Rahman Mesud er-Reşid, Zekâzık Üniversitesi, Mısır, 2008.

8. مدينة آمد اديار بكرية الفتح والاستقرار حتى سنة 363 /هـ 974 م. Taha Hızır Abid, Tikrit Üniversitesi, Irak, 2008.

9. مدينة سنجان من الفتح العرب الاسلام حتى فتح العثمان. Hasan Şemisani, Lübnan Üniversitesi, 1983.

10. كتاب قرة العين في تاريخ الجزيرة و العراق و النهرين. Muhammed Reşid, Matba'atu'r-Reşid, h. 1325.

11. دور قبيلة تغلب الربعية (النصرانية) في تاريخ القرن الأول الهجري. Casim Sekban Ali, Kız Eğitim Fakültesi, Bağdat, 2010.

12. دور قبيلة ربيعة في تاريخ المشرق في العصر الراشدي والأموي. Casim Sekban Ali, Çocuk Kız Eğitim Fakültesi, Bağdat, 2011.

13. حصن كيفا. Sipan Hasan Ali Benğili, Erbil, 2005.

14. بلاد الجزيرة في اواخر العصر العباس. Hisam A.Rauf el-Faki, Daru'l Fikri'l Irakî, Kahire, tsz.

15. أمير ميا فارقين الملك الكامل ناصر الدين محمد وأثره في مقاومة الغزو المغولي. Ğalib Yasin Ferhan ed-Deleymî, Anbar Üniversitesi Journal, 2010.

العلاقات السياسية للقبائل العربية في بلاد الشام والجزيرة الفراتية مع البيزنطيين القرنين الرابع والخامس الهجريين Talib Sabar Mahalli, Tikrit Üniversitesi, 2012.

17. الشيبانيون في اقليم الجزيرة دورهم السياسي خلال القرن الثالث الهجري. Selimet Abdurresul, Bağdat Üniversitesi tsz.

18. جزيرة الفراتي والموصول. Humâdî, Muhammed Casim, Bağdat, 1977.

Sonuç

el-Cezire Bölgesi; din, medeniyet, kültür, mezhep ve siyaset tarihi açısından çok önemli bir bölgedir. İslâm fetihleri öncesinde olduğu gibi İslâm fetihlerinden sonra da bu coğrafya önemli ve stratejik konumunu hep muhafaza etmiştir. Bu hâliyle bölge, sadece Müslümanlar için değil, başta Hristiyanlar olmak üzere Yahudiler ve Yezidiler gibi birçok inanç mensuplarının gündeminde kalmayı başarmıştır.

İşte bu nedenlerle bölgenin geçmişini bilme çabası giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu da tarihî çalışmalara ve kaynaklara duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Bu literatür taraması olan bu çalışma da bu ihtiyaca cevap verebilme adına atılmış bir adımdır.

Kaynakça

Akbulut, Ahmet, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadlaşması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, c. XXXI.

Albayrak, Kadir, *Keldâniler ve Nasturiler*, (Ankara, 1997).

Ali Cevvad, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Atlası*, Dersâdet hicri 1313.

Alioğlu, E. Füsün, *Mardin*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 2003).

Aslan, Ahmet, *Urfa Tarihi-m:640- 1144*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995).

Avcı, Casim, "İbni Şeddâd", *DİA*, c.XX, (İstanbul, 1998).

Aydın, Mehmet, "Yezidiler ve İnanç Esasları", *Belleten Dergisi*, TTK c. LII, sayı: 202.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, (Ankara: TTK Yayınları, 1997).

Azimli, Mehmet, "Bir Emevi Başkenti; Harran", *1.Uluslararası Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006*, (Şanlıurfa, 2006).

Azimli, Mehmet, "İslâm'ın İlk Fetih Yıllarında ve ilk Klasik kaynaklarda Nusaybin" *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu, 27-28 Mayıs 2004*, (Nusaybin, 2004).

Bakkal, Ali, *1.Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, (Konya: Şelale Matbaası, 2006).

Bekrî, Ebu Ubeyd Abdullah b. A.Aziz el Bekri el-Endülüsî, tah. Mustafa es-Suka, *Mu'cemu ma İsta'ceme min Esmâ'l-Biladi ve'l-Mevadi*, (Kahire, 1949).

Belazûri, Ebi'l Hasan Ahmet b. Yahyâ. b. Cabir, *Futûhu'l Büldan*, (Beyrut, 2014).

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, (An-

kara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998).

Bozan, Metin, “Hicri 1.Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006. 9/25.

Bozkurt, Abdülbaki, “*El-Cezire Fatihi İyâd b. Ğanm ve Mardin’in İslâmlaşması*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, (Ankara: İSAM Yayınları, 2004).

Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000).

Bulduk, Abdülğani, *Abdülğani Efendi Mardin Tarihi*, ismiyle Ankara’da 1999’da yayınlanmıştır.

Bulduk, Abdülğani, *El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, (Diyarbakır: Ümid Matbaası, 1980).

Bulduk, Abdülğani, *el-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, (Elazığ, 2004).

Çağmar, M. - Gürhan V., *Uluslararası Silvan Sempozyumu 25-27 Nisan 2008*, Şarkiyat Araştırma Derneği, (Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2012).

Çelik Mehmet, “Süryaniler”, *DİA*, c. 38, s. 175-178, (İstanbul, 2010).

Çevik A. - Salim, C, “Batman ve Çevresi Sempozyumu 15-17 Nisan 2008” (Batman: Batman Valiliği, 2009).

Çoşar, İbrahim, *Makalelerle Mardin I. Tarih Coğrafya*, (İstanbul, 2007).

Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, (İstanbul, 1996).

Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, (İstanbul, 1974).

DİA, Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi c. 1-44, (Ankara 1988-2016).

Diyarbekrî, Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyarbekrî, *Tarihu’l-Hâmis fi Ahvali Enfusi Nefis*. Muessesetu’ş-Şa’banî, (Beirut, tsz).

Dolapönü, Hana, “*Tarihte Mardin*”, (İstanbul, 1972).

Doru, M. N., “*Geçmişten Günümüze Uluslararası İdil Sempozyumu*

2011" (İstanbul, 2011).

Doru, M. N., "*Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre 14-15 Nisan 2012 Cizre*", (İstanbul: Mardin Artuklu Yayınları, 2012).

Ekinci Abdullah, *Ortaçağda Urfa-Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti* (Ankara: Gazi Kitapevi Yayınları, 2006).

el-Ezdi, Ebu Zekeriyya Yezid b. Muhammed, *Tarihu'l Mevsul*, (Kahire, 1967).

el-Fârûki, İsmail Râci-Luis Lâmia *İslâm Kültür Atlası*, çev. M. Okan - Zerrin Kibaroğlu, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999).

el-Hamevi, Ebu Abdillâh Yakut er-Rumi (626/ 1229), *Mu'cemu'l Buldan*, (Mısır, 1907).

el-Kazvini, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, (628/1233) *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, (Beyrut: Daru'l Sadr, tsz).

el-Makdîsi, Muhammed b. Ahmed, (390/1000), *Ahsenu'l Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, (Beril Matbaası, tsz).

Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm öncesi Arap Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015).

Günaltay, Şemseddin, *İslâm Tarihini Kaynakları*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991).

Gündoğar, H. - Yıldırım, Ö. A - M. A., "*Uluslararası Hz. Nuh Ve Cudi Dağı Sempozyumu 27-29 Eylül 2013 Şırnak*", (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2014).

Gündüz, Şinasi, "Dinsel Zenginlik ve Kültürel Harmoni Bağlamında Harran ve Harrânîler", *Uluslararası Anadolu İnançlar Kongresi Bildirileri*, (Ankara: Evrak Yayınları, 2001).

Gündüz, Şinasi, *Sabiîler, Son Gnostikler*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1995).

Gündüz, Şinasi, "Sabilik" *DİA*, c. XXXV, (İstanbul, 2009).

Ğandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, çev. F. Bedirhanoglu, (Ankara: Beşir Ant Yayınları, 2008).

Hasan, İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, (İstanbul: Ka-

yıhan Yayınları, 1986).

Hayes, E. R, *Doğu Batı Asur/ Süryanilerin Kurduğu Urfa Akademisi*, çev: Yagar Günenç, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2002).

Hudayberganov, Revşen, “Önemli bir Tarihi Kaynak Olarak İstahri’nin Mesâlik el-Memalik eseri” *Marmara Türkiyat Araştırma Dergisi*, c. I, sayı: 2, 2014.

Humâdî, Muhammed Casım, *Ceziretu’l Firatiyye ve’l Mevsul*, (Bağdat, 1977).

Hurdazbih, Ebu’l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih (ö:912), *Kitâbu’l Mesâlik ve’l-Memalik*, (Leiden, 1865).

İşiltan Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960).

İbni Esir, Ebu’l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi’l Kerem Muhammed el-Ceziri, *el-Kamil fi’t Tarih*, (Kahire: el-Mektebetu’l Tefikiyyetu, 2004).

İbni Ezrak el-Faruki, Ahmet b. Yusuf b. Ali, *Tarihi Meyyafarîkin*, Tahkik: Yusuf Baluken-K.Faruk el-kholy, (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2014).

İbni Fakih, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak b. Hemedani, *Kitabu’l Buldan*, tah. Yusuf el-Hadi, (Beyrut: Alimu’l Kutub, 1996).

İbni Fâkih, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak b. Hemedâni, *Kitabu’l Buldan*, tah. Yusuf el-Hadi, (Beyrut: Alimu’l Kutub, 1996).

İbni Halıkan, Ahmet b. İbrahim b. Ebi Bekr, *Vefâyâtu’l Âyân*, nşr: İhsan Abbas (Beyrut, 1397).

İbni Havkal, Ebu’l Kasım Muhammed b. Havkal el-Musuli en-Nasibi, (Beyrut, 1938).

İbni Kesir, Ebu’l Fida, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, haz: Mehdi Ali Seçkin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996).

İbni Kesir, İmadeddin Ebi’l Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve’Nihâye*, tah. A. Muhsin et-Türkî (Mısır, 1998).

İbni Kuteybe el-Dineveri, Ebu Muhammed b. Kuteybe Abdullah b. Müslim, *Kitabu’l Maârif*, (Kahire, 1934).

İbni Nedim, Ebü’l-Ferec Muhammed bin Ebî Ya’küb İshâk bin Mu-

ammed bin İshâk, *el-Fihrist*, (Beyrut, 2010).

İbni Şeddâd, İzzeddin b. Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâkatu'l-Hatıra fi Zikr-i Ümera el-Şam ve'l-Cezire*, tah. Yahya Zekeriyye Abbare, (Dımaşk, 1991).

İbni Şeddad, İzzudin Muhammed b. Ali, *El-Âlak'ul Hatıra fi Zikri Umeraî Şam ve'l Cezire*, tah. Yahya Zekeriyya Ebbare, (Dımaşk, 1991).

İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1944).

Karan, Cuma, *Diyar-Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2014).

Konak, İbrahim, *Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Şanlıurfa, 2006).

Köker, Ahmet Hulusi Ed, *Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri Harranlı Bilim Adamları*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1995).

Külekcı, Cahit, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, (İstanbul, 2012).

Lombard, Marius, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983).

Mes'udi, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *Murucu'z-Zeheb*, (Kahire, 1964).

Mez, Adam, *Geschichte der Stadt Harran in Mezopotamien Bis zum Einfall der Araber*, (Strassburg: Kaiser-Wilhelms-Universität, 1892).

Molitor, Joseph, *Keldaniler ve Doğu Süryaniler*, (İstanbul, 2004).

Özcoşar, İ. - H. H. Güneş, ed. *1.Uluslararası Mardin Tarih Sempozyumu*, (İstanbul, 2006).

Özçelik, Nazmi, *İlk Çağ Tarih Ve Uygarlığı*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2005).

Özfırat, Aynur, *Eski Çağda Harran*, (İstanbul, 1994).

Sabri, Eyyüp, *Mirâtu'l Ceziretu'l Arap*, (İstanbul: Kostantiniyye Bahriye Matbaası, 1306).

“el-Cezire” Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar)

Sami, Şemseddin, *Kamusu'l A'lâm*, (İstanbul, 1306-1316).

Sarıkavak, Kazım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1997).

Selman Ali, Ehlam, *Arâzi'l Sulh fi'l Cezireti fi ahdi'l Hulefâ-i Râşidîn (11-40/633-660)*, (Anbar Üniversitesi, 2011).

Seyidhanoğlu, K., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1990).

Şemîsâni Hasan, *Medinetü'l Mardin*, (Beyrut 1987).

Şerif, Main Muhammed, *İslâm Düşünce Tarihi*, ed. Mustafa Armağan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991).

Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

Şeşen, Ramazan; “Cezire”, *DİA*, VII, (İstanbul, 2003).

Şimşek Mehmet; *Süryaniler ve Diyarbakır*, (İstanbul: Kent Yayınları, 2003).

Şulul, Kasım, *1.Uluslararası İslâm Tarih ve Medeniyetinde Şanlıurfa 25-27 Mart 2016*, (Şanlıurfa 2016).

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Kitâbu Ahbârî'r-Resûl ve'l Mulûk*, (Kahire, tsz).

Taş, K-Kankal, A., ed. Diyarbakır Valiliği, *1.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004*, (Diyarbakır-İzmir, 2004).

Taşgın, Ahmet, “Anadolu’da Yok Olmaya Yüz Tutan Dini Topluluklardan: Yezidiler”, Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi 23-28 Ekim Ürgüp/Nevşehir-2000, (Ankara: Ervak Yayınları, 2001).

Terzi, Mustafa Zeki, “Abbasiler Döneminde Askeri Teşkilat”, (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara, 1986).

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakai-nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, çev. Hrand d. Andreasyan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000).

Vakidi, Ebu Abdullah Muhammed, b. Ömer, *Futûhu ş-Şam*, (Beyrut, tsz).

Cuma Karan

Ya'kubi, Ahmet b. Ya'kub b. Ebu Cafer, *Tarihu'l Ya'kubi*, (Leiden, 1883).

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, I, (İstanbul, 1988).

Yusuf el-İş, *ed-Devletu'l el-Emeviyye*, (Dımaşk: Daru'l Fikr, 1985).

Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserler*, (İstanbul, 2001).